

Каріков Сергій
(Харків)

РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЙОГАННА БУГЕНХАГЕНА (20-і – 50-і рр. XVI ст.)

У 2008 р. Євангелічно-Лютеранська Церква відзначає 450-у річницю від дня смерті Йоганна Бугенхагена (1485–1558 рр.) – одного з найбільш видатних діячів Реформації в Німеччині: теолога, викладача, священнослужителя, соратника і близького друга Мартіна Лютера. Саме Бугенхаген, разом із Філіпом Меланхтоном, відіграв ключову роль у поширенні принципів євангелізму в німецькому суспільстві і формуванні нової територіальної церковної організації.

У дорадянській та радянській історіографії Реформації ім'я Йоганна Бугенхагена майже не згадувалося. Воно зустрічається лише в праці О. Горфункеля при характеристиці листа Томаса Мора, зверненого до віттенберзького пастора¹, та у Е. Соловійова при описі промов соратників Мартіна Лютера під час його поховання². Для сучасної української історіографії характерним є зростання інтересу до творчості головних діячів Реформації. В останні роки надруковані праці, в яких досліджено недостатньо висвітлені сторони діяльності Лютера³, Меланхтона⁴, зокрема – їх участь у пізній Реформації. Автор даної статті присвятив декілька розвідок окремим аспектам біографії та творчості Бугенхагена⁵. Але різнобічна діяльність реформатора потребує подальшого системного висвітлення.

Серед закордонних дослідників життя і діяльність Бугенхагена вивчали К.А.Т. Фогт⁶, Г. Герінг⁷, К. Хармс⁸, Й. Бергсма⁹, Г.-Г. Ледер¹⁰. Проте завдання комплексної характеристики біографії та творчості реформатора зберігає актуальність. На нашу думку, для розуміння місця Бугенхагена в євангелічному русі необхідно аналізувати події його життя у зв'язку з творами, написаними на різних етапах діяльності. Предметом цієї статті є реформаторська діяльність Бугенхагена. Головні джерела для її вивчення – це теологічні трактати реформатора, написані ним євангелічні статuti та листи. Хронологічні межі – 1521–1558 рр. – від початку діяльності у Віттенберзі до смерті.

Йоганн Бугенхаген народився в 1485 р. в містечку Воллін (Померанія) в бюргерській родині. Після закінчення артистичного факультету Грейфсвальдського університету він з 1504 р. до 1521 р. був ректором школи в місті Трептов і водночас – вікарієм місцевої церкви. Протягом своєї праці в Трептові Бугенхаген приділяв увагу вивченню і тлумаченню Священного Писання. Проте джерела не містять відомостей про його знайомство з творами Лютера до жовтня 1520 р.

Вирішальний вплив на діяльність Бугенхагена справило читання трактату Лютера „Про вавілонський полон Церкви”, що вийшов у 1520 р. Цей твір докорінно змінив світогляд ректора трептовської школи. На початку 1521 р. Бугенхаген переїхав до Віттенберга. Імовірно, початковою метою переїзду було навчання в університеті для більш глибокого засвоєння ідей Реформації – адже саме Віттенберг був її центром. 29 квітня 1521 р. ім'я Бугенхагена було внесено до списку студентів Віттенберзького університету. Проте незабаром

лідери Реформації зрозуміли, що знання Бугенхагена можуть піти на користь новому руху і без їхнього поглиблення на студентській лаві.

Діяльність реформатора у Віттенберзі в 1521–1528 рр. вже розглядалася нами в рамках окремої статті¹¹, тому тут варто відзначити лише її головні напрями. Вже влітку 1521 р. були написані коментарі до Псалтирі, які стали основою для публічних лекцій в університеті¹². Читання лекцій у Віттенберзькому університеті стало постійним заняттям Бугенхагена, хоча оплачуватися вони почали тільки в 1533 р., після присудження реформаторові ступеня доктора теології. У 20-і рр. XVI ст. Бугенхаген взяв активну участь у перетворенні Церкви у Віттенберзі. У жовтні 1523 р. він був обраний общиною міським проповідником і затверджений Радою на цій посаді¹³. Пастором віттенберзької общини Бугенхаген залишався до смерті, відхиливши ряд звертань з інших міст і князівств про переїзд на постійну службу. У 1524 р. він підготував збірник „Індекси”, до якого були включені посилання на тексти з Євангелій, призначені для недільних проповідей. Бугенхаген також написав ряд творів, що роз’яснювали парафіянам практичні питання богослужіння¹⁴. Він доклав зусиль до розвитку системи освіти і благодійності: завдяки його наполяганням відновилися діяльність віттенберзької школи.

Досить швидко до реформатора почали звертатися мешканці інших міст з проханнями допомогти проведенню євангелічних перетворень. У серпні 1524 р. Бугенхаген був запрошений до Гамбурга. Однак гамбурзька Рада висловила протест із приводу його призначення, і реформатор в листопаді 1524 р. змушений був залишити місто. Імовірно, негативне ставлення міських верхів до запрошення Бугенхагена пояснюється тим, що в Раді переважали консервативні сили із середовища міського патриціату (насамперед – купецтва). Вони були пов’язані з римсько-католицьким духовенством як економічними інтересами, так і родинними узами; тому зрозумілою є їхня ворожість до пропозицій бюргерства.

Невдачі перших спроб реформаторської діяльності Бугенхагена поза Віттенбергом не зупинили його. Влітку 1525 р. реформатор завершив своє послання „Про християнську віру і справжні добрі справи проти брехливої віри і мнимих добрих справ”, присвятивши його городянам Гамбурга¹⁵. У цьому творі систематично викладалися принципи євангелічної теології і намічалися контури устрою Євангелічно-Лютеранської Церкви. Реформатор підкреслював: справжніми добрими справами є всі ті, котрі відбуваються на основі віри; кожен віруючий може і повинен самостійно вивчати Священне Писання. Розрив між мирянами і духовенством, характерний для католицизму, усувався. Бугенхаген пропонував передати основні функції духівництва проповідникові, якого обирала б сама община віруючих.

Організаторські здібності Бугенхагена проявилися й у його участі у візитаціях. Ці заходи, метою яких було перевірити діяльність євангелічних священнослужителів серед общин і домогтися дотримання принципів Реформації кожним проповідником, проводилися в курфюршестві Саксонському з 1526 р. У вересні 1527 р. Бугенхаген і Лютер у Торгау разом з іншими представниками Євангелічної Церкви обговорили основні пункти візитаційного статуту, що лягли в основу „Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського”, надрукованої навесні 1528 р.¹⁶

Глибока віра, академічна освіченість, енергія і наполегливість Бугенхагена виявилися і в наступні роки, коли він багато разів був запрошений до міст і територій Німеччини для проведення євангелічних перетворень. Перше таке

запрошення до міста Брауншвейга відбулося навесні 1528 р. Давши згоду, Бугенхаген не скасував свого рішення навіть після величезної особистої трагедії: у квітні 1528 р. померли двоє його синів. Готовність виконувати свою обіцянку, незважаючи на цю втрату, характеризує реформатора як людину обов'язку. 16 травня 1528 р. Бугенхаген виїхав до Брауншвейга, де знаходився до середини вересня. Результатом його діяльності стало створення церковного статуту, урочисто затвердженого Радою і бюргерами 5 вересня 1528 р.

Головними частинами Брауншвейзького церковного статуту були: виклад структури територіальної Євангелічної Церкви і принципів християнського культу; характеристика дияконічного служіння; шкільний статут¹⁷. Брауншвейзький статут 1528 р. вперше на території Німеччини регламентував організацію Євангелічної Церкви в межах окремого міста. Він свідчив, що проповідники, кандидатури яких бюргерство висувало зі свого середовища, зайняли важливе місце в новій церковній організації. Але община не здобула права їх призначення: затвердження проповідників тепер знаходилося в компетенції міської влади – як церковної (суперінтенденти), так і світської (Рада). У Брауншвейзькому статуті був передбачений контроль діяльності проповідників і вчителів шляхом створення в євангелічній церковній організації посад суперінтендентів та ад'юторів. Вони, разом із магістратами, отримали право призначення і звільнення священнослужителів та викладачів; критеріями при цьому служили не тільки професійний рівень та моральні якості останніх, але і їх віросповідання. Урахування цього допомагало прибічникам євангелізму вести боротьбу з ідейними противниками – і католиками, і анабаптистами, і цвінгліанцями.

Складовою частиною статуту були розділи, присвячені системі дияконії. Диякони, кандидатури яких висувалися общиною, затверджувалися Радою і повинні були звітувати перед нею. Відповідаючи за надання матеріальної допомоги своїм малозабезпеченим землякам, вони мали не допускати до цих коштів жебраків, які приходили з інших міст. Використання церковних коштів в інтересах міста стало новим явищем в житті Брауншвейга. “Спільні каси” поповнювалися і завдяки внескам бюргерів, що дозволило забезпечити священнослужителів та вчителів.

Статут також по-новому регламентував організацію міських шкіл. Нелегальні приватні школи і “латинські” школи монастирів та штафтів або ліквідовувалися, або перетворювалися на міські школи, підпорядковані Раді. Нова школа переслідувала дві основні цілі: по-перше, готувала учнів до майбутньої професійної діяльності; по-друге, виховувала їх у євангелічному дусі. Поєднання інтересів церковної організації з потребами бюргерства виявилось в навчальній програмі шкіл, яка була регламентована у статуті.

У змісті Брауншвейзького церковного статуту відбилися інтереси як бюргерства, так і міської влади. Демократичний принцип обрання проповідників серед самих парафіян поєднувався із принципом контролю, що здійснювався церковною та міською адміністрацією. Надалі демократична лінія виявилася в переобранні Ради міста в 1529 р. Однак нова Рада повела боротьбу не тільки проти Римсько-Католицької Церкви, але й проти прибічників інших напрямів Реформації. Євангелічна церковна організація, що формувалася, спиралася перш за все не на підтримку общин, а на авторитет світської влади.

Після написання статуту Бугенхаген залишив Брауншвейг, але ще двічі (в 1529 та 1532 рр.) відвідував це місто, допомагаючи священнослужителям та бюргерам порадами та виступаючи на диспутах. Набутий досвід дозволив

Бугенхагену успішно продовжити роботу зі складання євангелічних статутів. Ця робота спочатку була виконана ним у деяких містах Північної Німеччини. У 1529 р. він пише євангелічний статут Гамбурга¹⁸, у 1531 р. – Любека¹⁹. Ці документи, разом з Брауншвейзьким, дослідники визначають як три “великі статuti” Бугенхагена. Перші євангелічні статuti не були звичайними інструкціями, переліком настанов, необхідних для виконання. Вони поєднували в собі риси теологічних трактатів із практичними висновками з лютеранського вчення²⁰.

У 30-і рр. XVI ст. Реформація набула дальшого територіального поширення. Утворення Шмалькальденського союзу в 1531 р., метою якого проголошувалася взаємна допомога при будь-якій загрозі „слову Божому, євангелічному вченню і нашій святій вірі”²¹, дозволило прибічникам Лютера продовжувати церковні перетворення, спираючись на військові сили князів-протестантів. Євангелізм почав утверджуватися, зокрема, в Північно-Східній Німеччині. На Трептовському ландтазі 1534 р. було ухвалено рішення запросити Бугенхагена до Померанії для проведення Реформації і огляду стану церков²².

В Померанії Бугенхаген працював півроку – із січня до червня 1535 р., здійснивши за цей час візитації ряду міських церков і монастирів. Імовірно, він уже був знайомий з цими закладами: адже ще в 1518 р., виконуючи розпорядження герцога Богіслава написати церковну історію регіону, майбутньому реформатору довелося попрацювати в місцевих архівах, наслідком чого і стала праця „Померанія”²³. Після проведення візитацій Бугенхаген склав євангелічний статут герцогства²⁴. Утверджуючи в Померанському статуті головні принципи євангелізму, реформатор водночас намагався врахувати до певної міри й інтереси прибічників старої віри. Зокрема, він висунув пропозицію надати матеріальне забезпечення літнім монахам, які за віком вже не могли працювати. Молодим монахам могла бути надана герцогська стипендія для навчання у Віттенберзькому університеті, після якого вони мали стати священнослужителями Євангелічної Церкви в Померанії²⁵. Отже, Бугенхаген бажав уникнути силових дій навіть щодо противників євангелізму, а також надати можливість тим, хто вагався, обрати свій подальший життєвий шлях.

Свідченням успіхів Реформації стало її поширення за межами Німеччини, зокрема – у скандинавських країнах. У 1537 р. Бугенхагена було запрошено до Данії новим королем Крістіаном III для реформування місцевої церковної організації. Це відбулося після того, як євангелічно-лютеранське віросповідання в жовтні 1536 р. було проголошене офіційною релігією²⁶. Реформатор прибув до Копенгагена 5 липня 1537 р. В Данії він працював близько двох років, прочитавши за цей час ряд лекцій в Копенгагенському університеті, а також написавши Датський церковний статут. Зміст цього документу включав шість основних змістовних частин: принципи лютеранського учення; організація шкіл; відправа богослужіння; діяльність „спільних кас”; служба суперінтендентів; створення парафіяльних бібліотек²⁷. Авторитет Бугенхаген виявився і в тому, що саме він провів коронацію Крістіана III та його дружини за євангелічним обрядом²⁸.

Можна стверджувати, що співпраця між Віттенбергом і Копенгагеном відповідала сподіванням протестантських князів щодо розширення Шмалькальденського союзу. Вони справилися найближчим часом, коли в 1538 р. на зустрічі у Брауншвейзі Крістіан III пообіцяв у випадку воєнних дій надати союзу підтримку в кількості 3 тис. ландскнехтів²⁹. Дружні стосунки між

Бугенхагеном та Крістіаном III збереглися і після від'їзду реформатора з Данії. В наступні роки вони підтримували листування. У 1541 р. король запропонував Бугенхагену посаду єпископа у князівстві Шлезвіг, але реформатор відмовився, зосередившись на роботі у Віттенберзі.

Посилення боротьби між католиками і лютеранами привело до прямих конфліктів між ними в ряді територій. Так, у 1542 р. з Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства було вигнано правителя Генріха Молодшого – ревного прибічника католицизму. 20 серпня 1542 р. у Брауншвейзі відбулися збори за участю керівництва Шмалькальденського союзу, а також представників місцевого рицарства та бюргерства. На них було ухвалене рішення про створення візитаційної комісії, яка мала працювати на території герцогства з метою запровадження Реформації. До її складу увійшли троє теологів, серед яких був і Бугенхаген, та четверо представників дворянства. Вже 1 вересня 1542 р. у Хільдесхаймі відбулася перша євангелічна проповідь, яку Йоганн Бугенхаген виголосив особисто. У листі до саксонського канцлера Брюка, написаному наступного дня, реформатор повідомив, що вся міська община з великим натхненням підтримала виконання лютеранських духовних пісень німецькою мовою³⁰. Такий ентузіазм мешканців колишнього єпископського центру доводив, що католицька церковна влада вже була не в змозі стримати поширення Реформації.

Восени 1542 р. відбулася генеральна візитація – перевірка стану всіх церков на території Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства. Вона мала зміцнити як позиції світської влади, так і євангелічну церковну та шкільну організацію³¹. Бугенхаген, інформуючи Йоганна Фрідріха Саксонського та Філіппа Гессенського в жовтні 1542 р. про хід перевірки церков та монастирів Вольфенбюттеля, повідомив, зокрема, що священники не знають змісту Біблії, монахи забули про добрі справи і реальне церковне життя є далеким від норм Євангелія³². 12 серпня 1543 р. відбулося затвердження Брауншвейзько-Вольфенбюттельського статуту, написаного Бугенхагеном. Порівняння змісту цього документа з попередніми євангелічними статутами свідчить про зміни у характері Реформації в Німеччині у 40-і рр. XVI ст. Якщо наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. євангелічні статuti поєднували розгляд питань церковного культу з розгорнутим обґрунтуванням основних положень лютеранського віровчення, то тепер перший напрямок в них став помітно переважати. Основне місце у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському статуті посідав виклад порядку відправи церковних служб. Зокрема, визначалося, що недільна служба є обов'язковою для всіх городян. Головою церковної організації був суперінтендент³³.

Подібний зміст мав і Хільдесхаймський статут 1544 р. У цьому документі вже розділені функції пастора – голови парафіяльної церкви и підлеглого йому проповідника – капелана. Керівником же територіальної церковної організації, головною функцією якого був контроль за дотриманням принципів Реформації, залишався суперінтендент³⁴. „Практично-теологічний” характер статутів, написаних Бугенхагеном у 40-х рр. XVI ст., можна пояснити не лише тим, що раніше набутий євангелічними священнослужителями досвід тепер офіційно закріплювався³⁵, але й прагненням церковної та міської верхівки зміцнити свій вплив у бюргерському середовищі.

Після смерті Лютера в 1546 р. Бугенхаген продовжував свої основні заняття, незважаючи на складні зовнішні умови. У 1547 р. Шмалькальденська війна між католиками і протестантами завершилася перемогою прибічників Риму.

19 травня 1547 р. було підписано Віттенберзьку капітуляцію, яка зафіксувала перемогу католицького угруповання у Шмалькальденській війні³⁶. Проте і в цей критичний час, коли більшість прибічників Лютера залишила Віттенберг через можливі репресії, Бугенхаген залишився в місті на посаді проповідника. Він спілкувався з добре знайомим йому новим курфюрстом Моріцем Саксонським, який перейшов на бік католиків, хоча до того брав участь у Шмалькальденському союзі. Можливо, збереження нормальних особистих стосунків з новим правителем Саксонії певною мірою допомогло Бугенхагену захистити інтереси міської громади. Наступного року було відновлено діяльність Віттенберзького університету, після чого реформатор поновив читання теологічних лекцій.

На початку 50-х рр. XVI ст. позиції протестантів у Німеччині зміцнилися. Моріц Саксонський знову приєднався до євангелічної коаліції, і після запеклих боїв війська Карла V вимушені були відступити з деяких захоплених територій. У січні 1553 р. Бугенхаген пише Крістіану III: „Я ніколи не залишу цього міста (Віттенберга – С.К.). Тут я проповідую, читаю лекції у школах, пишу, реформую Церкву Саксонії, екзаменую, проводжу ординації, скеровую багатьох проповідників, молюся разом із нашою Церквою та довіряю все Небесному Батьку в ім'я Господа нашого Ісуса Христа”³⁷. Незабаром прибічники лютеранства змогли відновити свої позиції в ряді територій Німеччини. Аугсбурзький релігійний мир 1555 р. зафіксував принцип „Чия влада, того і віра”, який надавав німецьким князям право визначати конфесійну приналежність їх підданих. Це означало офіційне визнання євангелізму і можливість його подальшого поширення в межах Німеччини.

Проте розвиток Євангелічно-Лютеранської Церкви з кінця 50-х рр. XVI ст. відбувався вже без участі Бугенхагена. Його останній великий твір „Звернення до всіх пасторів і проповідників Євангелія у курфюршестві Саксонському” (1556 р.) став своєрідним підсумком багаторічної реформаторської діяльності³⁸. Головною ідеєю його був заклик до кожного християнина визнати свої гріхи і спокутувати їх вірою в Божу милість. Після тривалої хвороби 20 квітня 1558 р. Бугенхаген помер і був похований у Віттенберзі.

На всіх етапах реформаторської діяльності Йоганна Бугенхагена визначальну роль у його творчості відіграло вивчення і осмислення Священного Писання. Воно складало головний зміст його пасторської і викладацької діяльності у Віттенберзі, завдяки чому євангелічні ідеї поширювалися серед бюргерства і студентської молоді. Крім того, Бугенхаген брав участь в організації візитацій, що охопили ряд територій Німеччини. Самовіддана праця реформатора, в якій були поєднані теорія і практика, вирішення теологічних, політичних й організаційних питань, відіграла важливу роль у поширенні євангелізму в Німеччині. Багатогранність активної діяльності Йоганна Бугенхагена, яку реформатор не полишав до останніх років життя, дозволяє віднести його до числа фундаторів Євангелічно-Лютеранської Церкви.

Анотація

У статті досліджується діяльність Йоганна Бугенхагена. Розглядаються його проповідницька та теологічна діяльність, участь у візитаціях та співпраці з прибічниками Реформації в інших територіях Німеччини. Зроблено висновки про вирішення Бугенхагеном як теологічних питань, так і проблем організації Євангелічної Церкви.

Annotation

This article deals with the activity of Johannes Bugenhagen. His activity as the preacher and the theologian, his participation in the visitations and cooperation with the reformers in other German regions are esteemed. The conclusions about the decision by Bugenhagen as the theological questions as the problems of the organization of the Evangelical Church.

¹ Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980. – С. 226.

² Соловьев Э.Ю. Непобежденный еретик. Мартин Лютер и его время. – М., 1984. – С. 281.

³ Голубкин Ю.А. После бури. (Что предопределило позицию Лютера в 1526-1529 гг.?) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 485. Історія. – Вип. 32. – 2000. – С. 48–55.

⁴ Котлярів П.М. Світогляд і релігійно-політична діяльність Філіпа Меланхтона: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. / Київ. нац. ун-т. – К., 2000.

⁵ Каріков С.А. Початок реформаторської діяльності Йоганна Бугенхагена у Віттенберзі // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 57–68; Каріков С.А. Иоганн Бугенхаген и Реформация в Брауншвейге // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 762. Історія. – Вип. 39. – 2007. – С. 111–120.

⁶ Vogt K.A.T. Johannes Bugenhagen Pomeranus. – Elberfeld, 1867.

⁷ Hering H. Doctor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. – Halle, 1888.

⁸ Harms K. Johann Bugenhagen. – Bielefeld, 1958.

⁹ Bergsma J. Die Reform der Messliturgie durch Johannes Bugenhagen. 1485–1558. – Kevelaer-Hildesheim, 1966.

¹⁰ Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Leben und Wirken (1485-1558) // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984; Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002.

¹¹ Каріков С.А. Початок реформаторської діяльності Йоганна Бугенхагена у Віттенберзі... – С. 57-68.

¹² Junghans H. Martin Luther und Wittenberg. – München; Berlin, 1996. – S. 102.

¹³ Brecht M. Martin Luther: Ordnung und Abgrenzung der Reformation 1521–1532. – Berlin, 1989. – S. 77.

¹⁴ Bugenhagen J. Von der Beicht und Christlicher Absolution // Johannes Bugenhagen. – Berlin, 1962. – S.85–89; Bugenhagen J. Von den Evangelischen Messe // Die reformatorische Verkündigung und Lebensordnung. – Bremen, 1963. – S.106–111.

¹⁵ Bugenhagen J. Von dem christliche Glauben und rechten gute Werken wider den falschen Glauben und erdichtete gute Werke // Vogt K.A.T. Johannes Bugenhagen Pomeranus. – Elberfeld, 1867. – S. 101–267.

¹⁶ Melancthon P. Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstentum zu Sachsen // D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe. – Weimar, 1883-1983. – Bd. 26. – S. 195–240.

¹⁷ Der erbarn stadt Brunshwig christlike ordeninge to denste dem hilgen evangelio, christliker leve, tucht, frede und eynicheit... // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen, 1955. – Bd. 6. Halbband 1. – S. 348-455.

¹⁸ Kirchenordnung für Hamburg von 1529 // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig, 1913. – Bd. 5. – S. 488–556.

¹⁹ Der keiserlikenn Stadt Lübeck christlike ordeninge... 1531 // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig, 1913. – Bd. 5. – S. 488–556.

²⁰ Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens. – Göttingen, 1995. – Bd. 1. – S. 123.

²¹ Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33. – Tübingen, 1956. – S. 351.

²² Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Leben und Wirken (1485-1558) // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 27.

²³ Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002. – S. 123-146.

²⁴ Vogt K.A.T. Johannes Bugenhagen Pomeranus. – Elberfeld, 1867. – S. 357–360.

²⁵ Heyden H. Bugenhagen als Reformator und Visitor // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 22.

- ²⁶ *Schwarz-Lausten M.* Luthers Beziehungen zu Skandinavien // *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546.* – Berlin, 1983. – Bd. 1. – S. 691.
- ²⁷ *Jensen W.* Johannes Bugenhagen und die lutherischen Kirchenordnungen von Braunschweig bis Norwegen // *Luther.* – 1958. – Bd. 29. – S. 68–69.
- ²⁸ *Vogt K.A.T.* Johannes Bugenhagen Pomeranus. – Elberfeld, 1867. – S. 376–377.
- ²⁹ *Spie W.* Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalter vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende der Stadtfreiheit (1491–1671). – Braunschweig, 1966. – Bd. 1. – S. 69.
- ³⁰ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. – Hildesheim, 1966. – S. 239.
- ³¹ Visitations-Instruktionen im Herzogtum Wolfenbüttel 1542 // *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts.* – Tübingen, 1955. – Bd. 6. Halbband 1. – S. 12–21.
- ³² Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. – Hildesheim, 1966. – S. 242.
- ³³ Christlike kerken-ordeninge im lande Brunschwig, Wulffenbüttels // *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts.* – Tübingen, 1955. – Bd. 6. Halbband 1. – S. 22–81.
- ³⁴ Christlike kerckenordeninge der löffliken stadt Hildenssem // *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts.* – Tübingen, 1980. – Bd. 7. Halbband 2: Teil 1. – S. 841.
- ³⁵ *Scholz A.* Bugenhagens Kirchenordnungen in ihrem Verhältnis zueinander // *Archiv für Reformationgeschichte.* – 1913. – 10. Jg. – S. 49.
- ³⁶ *Schulze W.* Deutsche Geschichte im 16. Jahrhundert. 1500-1618. – Frankfurt a. M., 1987. – S. 149.
- ³⁷ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. – Hildesheim, 1966. – S. 547.
- ³⁸ *Vogt K.A.T.* Johannes Bugenhagen Pomeranus. – Elberfeld, 1867. – S. 440.